

KOVÁCS GÁBOR

LEWIS MUMFORD ÉS AZ ÖKOLÓGIAI UTÓPIA SZÜLETÉSE

„Az a világtérkép, amelyiken nincs rajta Utópia,
még azt sem érdemli meg, hogy rápillantsunk.”

...az utópia arra szolgál,
hogy orrunkat
a történelem szennyes
árja fölött tartsuk, vagyis
képesek legyünk
értéktudatunk
megőrzésére akkor,
amikor egy rossz
valóságban vagyunk
kénytelenek élni.

Lewis Mumford és a holisztikus megközelítés

■ Lewis Mumford (1895–1990), ez a nehezen besorolható gondolkodó Magyarországon leginkább a város történetét tárgyaló nagy monográfiája révén ismert¹ – monumentális és számos területet felölelő – építészet, várostörténet, művészettörténet, filozófia, történelem, kultúrtörténet és technológiatörténet – munkásságából ezen kívül csupán egy esszé-kötet – *A gép mítosza* címmel – jelent meg magyarul.² Mumford dilettáns volt – a szó 18. századi értelmében, valahogy úgy, ahogyan ezt a mi Németh Lászlónk értette: nem az ismeretek felületessége, hanem a folyamatos intellektuális határátlépés szenvedélye és a szintéziskeresés igénye által hajtott dilettánsoknak a specializálódás századában fölöttebb ritka és nem kevés gyanakvással kezelt fajtájához tartozott.

Határokat nem elfogadó szelleme szabadon kalandozott a különböző tudományterületek között, sohasem hagyta magát egyetlen nézőpontra korlátozni. Ebből az attitűdből nem volt nehéz eljutnia ahhoz a holisztikus szemlélethez, amely az ökológiai mozgalom egyik legfontosabb alapítójává tette. Ha

Az írás elkészítése során felhasználtam *Frankensteintől a zöldelgig – a gép és kritikusaí* (Liget, Bp., 2010.) című könyvem egy hosszabb tanulmányának (*Az óriásgéptől a politechnikáig – Lewis Mumford technológiakritikája*) gondolatmeneteit. – K. G.

mégiscsak meg akarjuk röviden határozni, mivel is foglalkozott, mi volt az a metaszempont, amely összetartotta ezt a sokirányú érdeklődést, akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy az emberi társadalmaknak és természeti környezetüknek történeti perspektívában szemlélt viszonya izgatta. Ezt kifejezetten kultúrkritikai perspektívából szemlélte: a 19. és 20. század fordulóján szocializálódott amerikai kultúrkritika első generációjának legismertebb képviselője volt, aki munkásságát az első világháború utáni években kezdte kifejteni.³ Intellektuális szocializációjában két forrás játszott döntő szerepet. Egyfelől az amerikai demokratikus populizmus Jeffersonig visszavezethető hagyománya, amelyhez a pragmatikus filozófia – mindenekelőtt Dewey –, valamint a transzcendentalizmus – Ralph Waldo Emerson, Henry Thoreau és Walt Whitmann – és az amerikai republikanizmus eszmeköre társult. A másik forrás az az európai, mindenekelőtt a brit – William Morris, John Ruskin és a viktoriánus kultúrpeszimizmus⁴ –, valamint a német kultúrkritika. Utóbbi elsajátításában nem korlátozták nyelvi nehézségek – német származású anyja révén otthonosan mozgott a német nyelvben és a német kultúrában.⁵

A völgy modell

■ A Mumford-féle megközelítésnek a két összetevője van: a történeti és az organikus szemlélet. Ezt példázza a völgy modell – ezt részletesen *Technics and Civilization* című 1934-es könyvében fejti ki⁶ –, amellyel igen érzékletesen tudja szemléltetni az emberi civilizáció és környezet kölcsönviszonyának történeti és geográfiai alakváltozatait. A premodern civilizációk általában nagy folyóvölgyekben alakultak ki; a völgyek arra a tengerre nyíltak, amelybe a folyó a vizét szállította. Ha egy metszetet készítünk erről a völgyről, akkor jól láthatók azok a geográfiai-ökológiai egységek, amelyek mindegyike meghatározott életformáknak és mesterségeknek adott otthont, s ezeknek a régióknak egymáshoz való kapcsolódása, dolgok, gondolatok és technikai tudás és világlátás kölcsönös cseréje rendkívül termékenyítőleg hatott a technika és a civilizáció fejlődésére.

A hegytetők a maguk kopár szikláival, szerves életre kevésbé alkalmas közegeivel a bányász életének terepévé váltak. Erről a mesterségről – amely a technológiafejlődés koncepciójában alapvető szerepet játszik abban a középkor végi átalakulásban, amely a kézművességtől a gépi nagyiparig vezetett – Mumfordnak nincsen túl jó véleménye, mert ez az, amely jellegénél fogva szétrombolja az ember és a környezete közötti szerves viszonyt. Bár ennek eljárásai és szerszámai egészen a modern korig durvák és kezdetlegesek voltak, az ebből kinövő és ehhez kapcsolódó mesterségek, mindenekelőtt a fémfeldolgozás és a fémkohászat alapvető jelentőséggel bírt a technológiai fejlődés számára.

A hegytetők alatti erdőségek a legősibb emberi mesterségnek, a vadászatnak adnak otthont. A vadász eszközkészlete fegyvernek és szerszámnak egyaránt alkalmas. A vadásznak egyszerűen van szüksége fizikai erőre és találékonyságra és éles szemre; hol fegyveres erőszakkal kell megszereznie a vadat, hol pedig gondosan megszerkesztett csapdákkal. A vad üldözése közben gyakran el kell hagynia vadászterületét, ami állandó konfliktusforrást jelent. Mumford későbbi műveiben, amikor is a történeti folyamatok magyarázatá-

ban előszeretettel használja a pszichológiai kategóriákat és a pszichoanalízisből kölcsönzött fogalmakat, alapvető fontosságot tulajdonít azoknak a pszichológiai sajátosságoknak – mindenekelőtt az ölésből, ennek a mesterségnek lényegi eleméből fakadó agresszív beállítottságnak: ezek történelemfelfogása szerint döntő szerepet játszottak az ősi civilizációk kialakulásának mikéntjében, abban a periódusban, amikor a vadász harcossá lett, vagyis az állatok vadászatáról áttért az embervadászatra.

Lefelé ereszkedve a völgyben, ott, ahol a kis hegyi patakok folyóvá egyesülnek – lehetővé téve a kivágott fák szállítását –, találjuk a favágó és az ehhez a foglalkozáshoz kapcsolódó különféle fafeldolgozó mesterségek tereumát. Az ács, az asztalos, a malomépítő molnár, a kenu- és csónakkészítő mind-mind ide kötődnek, s velük együtt a szerszámoknak és technikai eljárásoknak, technikai létesítményeknek gazdag tárháza a fakidöntő baltától az ácsszekercéig, az íj felhasználásával működő fúrótól a csigáig, a hídtól és az árvízvédelmi gáttól a csörlőig és az esztergáig. Föltehetően itt találták fel a kereket is.

Az erdőségek szintje alatt és a fennsíkok hegyi legelőinek füves térségein él a pásztor, aki az állattenyésztés fogásaival és az ehhez kapcsolódó gyapjúfeldolgozás és -fonás mesterségbeli fogásaival járult hozzá az emberiség technológiai kultúrkincséhez.

A völgy termékeny szántóföldjein a legelők szintje alatt dolgozó paraszt eszközei és gépei a pásztoréhoz hasonlóan viszonylag kisszámúak, ám annál fontosabbak azok a körültekintő megfigyelésen és sokirányú tapasztalaton alapuló technikák, amelyek magukban foglalják a földművelés, élelmiszerfeldolgozás és élelmiszer-tartósítás, öntözés, fazekasság eljárásait és eszközeit. Eke, ásó, sarló, edény, víztároló, öntözés, fazekaskorong és főképpen az állandó lakóház mind-mind a paraszti kultúra teljesítményei. A völgyet átszelő folyó, illetve a völgyet határoló tenger partjain él a halász, aki a hálós és kosárkészítés, csónakkészítés és feltehetőleg a szövés feltalálója.

A völgy kultúráinak kapcsolata hol kereskedelem, hol pedig konfliktus formájában zajlott, hol a piac, hol pedig a háború volt az érintkezés módja; ám így vagy úgy, de intenzív kulturális csere folyt. A csere alapvetően dinamizáló jellegű volt; fellazította a különböző foglalkozások szakmai konzervatívizmusát, amely fékezte a technológiai fejlődést. Azonban a paraszti társadalmak esetében a kulturális csere kreatív folyamatainak pozitív mérlegét katasztrofális módon lerontotta az a hódító háború, amely a vadász és pásztor szomszédjaik részéről fenyegette őket.

A völgy funkcionálisan egymást kiegészítő részei között folyó kulturális és anyagi cserenek végső következménye a város megjelenése, amelyet Mumford – a völgy modell éppen ezt szemlélteti – sohasem önmagában, hanem egy régió középpontjaként, természeti és kulturális környezetével szoros szimbiózisban élő településformának tekint. Nézete szerint történetileg a völgy modell regionális szegmensei nemcsak az antikvitás öntözéses civilizációinak jelentették az alapját, hanem a rájuk jellemző foglalkozással és életmóddal a Föld különböző térségeiben újra és újra felbukkantak, ahol erre a körülmények kedvezőek voltak. A modern technika hajnalán – ami Mumford periodizációjában a 10. századot jelenti – Észak-Európa az a hely, amely a későbbiek szempontjából kiemelt fontossággal bírt. Az Európa-szerter királyságokat alapító és a helyi paraszttársadalmakat uralmuk alá hajtó

északi vadász és halász viking hajósok utódai a harci szekercét és a lándzsát félretéve azokat a fegyvereket használták, amelyek a bányászat és a fémfeldolgozás eredményeiként álltak a harcot hivatásának, a háborút pedig életformájának tekintő középkori nemesség rendelkezésére. A foglalkozásoknak a történelemben számos alkalommal végbement specializációja zajlott itt le – mondja Mumford –, a völgy modell kontinentális méretekben reprodukálódott, s a végeredmény olyan technikai fejlődés lett, amely hamarosan meghaladta a más civilizációk által elért szintet. Arra a kérdésre, hogy mi volt az oka ennek az európai technológiai „take off”-nak, Mumford – a magyar Hajnal Istvánhoz hasonlóan – azt válaszolja, hogy a középkori városiasodás, valamint a céhes és kézműves hagyomány teremtette meg ehhez az alapot.

A hatalmi-technológiai civilizáció és az utópia

■ Azonban az újkortól kezdve az európai civilizáció rossz útra lépett: a technológia, amely az életviszonyok humanizálásához nélkülözhetetlen – Mumford a legkevésbé sem technofób gondolkodó, éppen ellenkezőleg –, eszközből céllá, mégpedig a legfőbb céllá vált. A modern tudománnyal összefonódó technológiai fejlődés célja a további technológiai fejlődés. A modern civilizáció lényege a techno-tudomány segítségével a természet és az emberi közösségek többsége felett gyakorolt hatalom.⁷ A válságba jutott modern világ fő problémája Mumford szerint alapvetően értékprobléma: az ember belső világát kell regenerálni. A lényeg az egyén és közösség potenciális energiáinak a mozgósítása, egy átfogó, holisztikus civilizációs átalakulás. Ebben két tényezőnek kell játszania a főszerepet: az egyik a tudomány, a másik a művészet. Mindkettő az ember rendteremtő ösztönéből fakad. A különbség közöttük az, hogy a művészet a rendet belül, míg a tudomány kívül próbálja megvalósítani. A kettő komplementáris viszonyban áll egymással: a hatalmi, embert és természetet kizsákmányoló modern civilizáció átalakításához mindkettőre szükség van. A modern világ válságának egyik legnyilvánvalóbb tünete éppenséggel a tudomány és a művészet közti szakadék, amelyet csak kivételes személyiségeknek sikerült áthidalni: ezeknek az archetípusa Mumford számára Leonardo da Vinci, aki képes volt szintézist teremteni a kettő között.

Az első világháború utáni évek modernitásválsága – a maga „minden egész összetört” depresszív hangulatával – a legerősebben persze a korábbi gazdasági, társadalmi és szellemi struktúráiból kivetkőző Európát sújtotta, a világhatalommá növő Amerikában ez kevésbé volt érezhető – egészen az 1929-es világválságig, amely éppenséggel Amerikából kiindulva rázta meg az egész világot. Mindenesetre az 1920-as évekre a század eleji amerikai kultúrkritika vezető egyéniségévé vált az a Lewis Mumford, aki az amerikai kultúrpeszsimista generáció legfiatalabbja, s aki fontos művek egész sorát publikálja ebben az évtizedben. Ezek sorát az 1922-ben megjelenő *The Story of Utopias* nyitja meg. Sokatmondó a könyv fedőlapján, a cím alatti mottó: „Az a világtérkép, amelyiken nincs rajta Utópia, még azt sem érdemli meg, hogy rápillantsunk.” Kétféle utópia létezik, mondja Mumford. Az első – a menekülési utópia – egy elképzelt tökéletes világba dezertál a csúf valóság elől, míg a második – a rekonstrukciós utópia – olyan tervet készít, amely mércéül szolgál a világ megváltoztatásához.⁸ Az első megvalósíthatatlan lég-

váratat épít, míg a második alapos tervezői és kőművesmunkával jár együtt: ennek az a célja, hogy olyan házat építsünk, amely kielégíti alapvető emberi igényeinket. Ez a hangütés már sejteti, hogy Mumford a háború utáni amerikai helyzetből, a Big Business mindent maga alá gyűrő világából próbált meg valamiféle kiutat felmutatni, egy olyan közegben, amely – szemben az európaival – igen kevésbé tűnt fogadóképesnek a kultúrkritika által felkínált kulturális és individuális regenerációra.

Mumford számára az utópia elsősorban az egészben való gondolkodás s ennek eredményeképpen az *organikus* változ(tat)ás lehetőségének felmutatását jelentette. Helyénvaló itt ismét csak a már emlegetett magyar kortársra, Németh Lászlóra hivatkozni, aki az 1930-as években írja azt, hogy az utópia arra szolgál, hogy orrunkat a történelem szennyes árja fölött tartsuk, vagyis képesek legyünk értéktudatunk megőrzésére akkor, amikor – ahogyan egy másik kortárs magyar, Hamvas Béla fogalmaz – egy rossz valóságban vagyunk kénytelenek élni.

Patrick Geddes és az organikus világgép

■ Az organikus világgép kidolgozásában Mumfordot alapvetően befolyásolják egy kortárs gondolkodó, a skót Patrick Geddes (1854–1932) várostervező és szociológus eszméi. Műveivel már az előző évtizedben megismerkedik, s a háború után személyes kapcsolatba is kerül vele.⁹ Geddes világgépében a biológiai evolucionizmus ötvöződik holisztikus látásmóddal, regionális szemlélettel és erős antikapitalizmussal, a gépi nagyipar és a nagyvárosi életforma elutasításával. Minden emberi közösség organikus, szerves kapcsolatban áll környezetével, attól elválaszthatatlan, létezésének alapfeltétele a környezete és közöttük fennálló viszony és a környezet változásaira adott válasz, amely azonban nem passzív alkalmazkodás, hanem aktív adaptáció. Geddes Darwin evolúciós elméletéből az organizmusnak környezetével való funkcionális interakcióját tartja a legfontosabbnak, miközben elutasítja a szociáldarwinizmus koncepcióját a túlélésért folytatott kíméletlen és véres küzdelemtől. Az emberi társadalom alkalmazkodik a környezethez, miközben meg is változtatja azt. Ám a gépi nagyipar és a nagyvárosi életforma az egyoldalú változtatást, a természet legyőzésének és kizsákmányolásának rövidlátó világgépét hozta magával. Az eredmény a környezet lerombolása és az emberhez méltatlan élet. Ez ellen van szükség az élet lázadására, amely egy új civilizáció létrehozására irányul. Ennek előfeltétele az, hogy az ember ne egyoldalú és torz tapasztalatokat szerezzen környezetéről. Ugyanis ő nem csupán intellektuális, hanem morális és esztétikai lény is, akinek olyan átfogó holisztikus látásmódra és organikus tapasztalatra van szüksége, amely leképezi az emberi közösségnek a környezetébe való beágyazottságát. A városi környezet kialakítása során a várostervezőnek erre tekintettel kell lennie, s nem szabad hagynia, hogy az emberi közösségek és lakóhelyek megformálását kizárólag a gépi nagyipar és a profit szempontjai irányítsák. A kiindulópont a természeti környezetével együtt szemlélt régió. Geddes a központi, állami irányítással szemben a helyit, a naggyal szemben a kicsit részesíti előnyben. E tekintetben sokat merít a 19. századi anarchizmus egyik klasszikusának, Pjotr Kropotkinnak az ipar decentralizálására vonatkozó nézeteiből,

illetve a természetre és a társadalomra egyformán vonatkoztatott kölcsönös segítség teóriájából.

Utópiák és idolumok

■ Az utópiakönyvvel Mumford – Geddes koncepcióját átvéve – alternatívát próbál meg felmutatni a sivárnak látott jelennel szemben. Erre az utópiát azért látja alkalmasnak, mert meg van győződve az eszmék társadalom- és történelemformáló jelentőségéről: ezek a kultúra részévé válva a gyakorlati cselekvés eszközeiként funkcionálnak. Ugyanakkor minden korszaknak megvannak a maga domináns mítoszai. Az utópiák történetével párhuzamosan létezik ezeknek a mítoszoknak vagy idolumoknak a története is.¹⁰ A modern kornak több uralkodó mítosza is van. A *nemesi kúria* (County House), a *kokszváros* (Coketown) és az *óriásváros* (Megapolis).¹¹ A kúria, a nemesi életforma helyszíne létrejöttékor jellegzetesen arisztokrata intézmény, ám az évszázadok során életszemlélete és a privilégiumok által biztosított, fogyasztásra összpontosító életformája az ipari forradalom után meghódította a társadalom minden rétegét. Korunk szerzésre épülő társadalmá (acquisitive society) a nemesi kúria életstílusa általánossá válásának, demokratizálódásának az eredménye.

A nemesi kúria mítosza a tunya, a kreativitás eredményeit elfogyasztó, ám magát a kreativitást elutasító tétlen életformáról szól. Az élet célja nem a közösség alkotó tevékenységeiben való aktív részvétel, hanem más közösségek alkotásainak passzív elfogyasztása, mind a fizikai, mind pedig a szellemi javak esetében. A mítosznak kétségkívül vannak pozitív elemei is. Érzéki öröm és esztétikai élvezet nélkül nem lehetséges az alkotó életforma sem, így ezek elterjesztésével a nemesi kúria fontos humanizáló szerepet töltött be. Történelmi vétke abban áll, hogy ezt elválasztotta a teljesítménytől, összekötötte a passzív, a dolgokat pusztán befogadó életvitellel. A nemesi életstílus bírálataiban Mumford a kortárs amerikai szociológusnak, Thorstein Veblennek a dologtalan osztály hivalkodó fogyasztására vonatkozó teóriáját követi.¹²

A *kokszváros* (Coketown) kifejezést Mumford Dickens *Hard Times* (Nehéz idők) című könyvéből veszi át. Ez a modern világ olyan idoluma, amely a korábbi civilizációkból hiányzik. Azelőtt minden fontosabb európai város képét a piactér, a katedrális és a céhcsarnok s a nagyobb helyek esetében az egyetem uralta. Kokszváros füstös üzemeinek funkcionális előképe a középkori malom; ez azonban a városon kívül, a víz mellett működött. Az ipari korszakban ezt váltotta fel a gyár, de már a városon belül, középpontjában a gőzgéppel. A gyár az ipari világban afféle prototípus: Mumford mélyen egyetért Dickensszel, aki szerint kokszvárosban a börtön, a városháza és a kórház egyaránt a gyárüzem világát idézi. Az épületek fizikai konstrukciója azt jelzi, hogy kokszváros gyökeresen más értékekre épül, mint a régebbi premodern városok: míg azokban a *jó élet* (good life) elérése volt a legfontosabb, kokszvárosban a *javak élete* (goods life) az az alapérték, amihez minden mást mérnek.¹³

■ Jóllehet nemesi kúria és kocszváros életfilozófiája és életstílusa ellentmond egymásnak, a 19. századi modern nagyipari kapitalizmusban a kettő szervesen összekapcsolódva komplementer módon kiegészíti egymást: a kocszváros uralja a hétköznapokat, míg a nemesi kúriáé a hétvége. Öncélú termelés és öncélú fogyasztás ugyanannak a történelmi-civilizációs jelenségnek a két oldala: egyik sem tud meglegni a másik nélkül. Ám ehhez a szimbóizishoz két másik modern történelmi mítosz is kell: a *nemzetállam* és az *óriásváros*. A hétvégét uraló nemesi udvarháznak ugyanis valahogyan rá kell bírnia a hétköznapok életét megszabó kocszvárosnak egy másik társadalmi valóságban élő dolgozóit, hogy a munkahét végén belépjenek az ő világába. A két szociális valóság közötti egyik kapocs a nemzetállam: ennek történelmi szerepét Mumford igen negatívan ítéli meg. Olyan absztrakt közösség ez, amelynek vajmi kevés köze van azokhoz a geográfiai különbségekhez vagy választóvonalakhoz, amelyek az ökológiai egységekként létező régiókat egymástól elválasztják, de ugyanakkor össze is kötik.¹⁴

A nemzetállam utópiája – a régiók létezését tagadva – egy mesterségesen, mechanikus módon kijelölt terület határai között élő népességet egy kizárólagosságra igényt tartó, oszthatatlan és homogén nemzeti közösség tagjaként definiálja. Minden nemzet elsőbbségre és hatalomra törekszik a többi ellenében. A nemzeti utópia lényegi eleme a központi kormányzat eszméje; ez a kormányzat az őrzője a nemzeti területnek és a nemzeti privilégiumoknak. A nemzetállam oly módon épít hidat a kocszváros és a nemesi kúria között, hogy a nemzet mítoszáat interiorizáló kocszvárosi munkásokkal elfogadtatja azt, hogy inkább van közös érdekük az őket kizsákmányoló, de velük egy nemzetállamon belül élő osztályokkal, mint a többi nemzetállam ugyancsak kizsákmányolt dolgozóival – fejtegeti Mumford egy erősen marxista szemléletű gondolatmenetben. Azonban így a magyarázat még hiányos, mert nem világos, miként is képes erre a nemzetállam.

Ehhez kell a modern kor újabb mítosza, az *óriásvárosé*. A megapolis sajátos kultúrája a korábbi regionális kultúrák helyébe lépve a nemzetállam lakosai között egyfelől a hétköznapok világa, vagyis a kocszváros számára szükséges megfeszített és önfeláldozó munkát propagálja, másfelől – ezzel egyidejűleg – követendő életmodellként mutatja fel a hétvégéket uraló nemesi udvarháznak a hivalkodó fogyasztást középpontba állító életstílusát. Mumford magyarázata ezen a ponton meglepően modern: a ma oly divatos kommunikációelméleti megközelítéshez hasonlóan ő is egy sajátos kommunikációs technológiában és érintkezési módban véli fölfedezni a nagyvárosi kultúra megkülönböztető jegyét. Ez a kultúra ugyanis arra az absztrakciós készségre alapoz, amelyet az írás, olvasás, számolás és az ezekre épített általános oktatás hív életre: ez az absztrakciós készség a papírra vetett írás formájában realizálódik. Papír nélkül nem lenne sem irodalom, sem pedig újság – a két alapvető eszköz, amely biztosítja a kocszváros és a nemesi kúria értékeinek elterjesztését és összehangolását. Korának nagy találmánya, a celluloidfilm és a mozi Mumford szerint voltaképpen nem más, mint a papírkorszak egy újabb periódusának az eszköze, funkcióját tekintve a papír egy másik megjelenési formája. A főkönyv, a kartoték és a napisajtó a megapolis lakóját összeköti a valósággal, míg a képes magazinok eltávolítják attól.

A film – mint egyfajta átlátszó papír – ugyancsak ez utóbbi funkciót látja el. A moziban ülő megapolis-lakók előtt hús-vér emberek képei vonulnak, előttük zajlik az élet drámája, amelynek azonban ők már nem aktív résztvevői, hanem csupán tétlen szemlélői. Az élet eseményei egy fiktív – ma úgy mondanánk, virtuális – valóságban zajlanak, miközben a megapolis lakói között megszűnik a valóságos kapcsolat és a közvetlen érintkezés: a cselekvő embert a voyeur váltja föl.¹⁵

A nagyvárosi életforma alapvető vonása az egyformaság. Itt az életnek olyan mércéi léteznek, amelyek kifejezhetők papírra vetett kereskedelmi fogalmakkal és az ezekkel összhangban generált – jóllehet ténylegesen nem mindenki számára kielégíthető – fogyasztói igényekkel. Ezek a mércék mindenki számára érvényesek, függetlenül az egyéni élettörténetektől és létviszonyoktól. Ezeknek köszönhetően a nemzeti utópia kezdetben egymástól különböző polgárai olyan egyformák lesznek, mint a távirópóznák az út mentén.¹⁶ A megapolis érdeme és alapvető történelmi teljesítménye, hogy a nemzeti utópia képes igazolni önmagát; olyan szellemi közeget hoz létre, amely lehetővé teszi a koksztváros és a nemesi kúria finom összehangolódását. A megapolis az a papirospurgatórium, amelyen keresztül koksztváros, a termelői pokol elbukott fia bejuthatnak a nemesi kúriába, vagyis a fogyasztói mennyországba – összegezi a modern nagyvárosi életforma és a nemzetállam maró hangvétele kritikáját Lewis Mumford.

Kiütkeresés

■ Hogyan lehet kijutni a fogyasztásra épülő hatalmi civilizáció zsákutcájából? – kérdezi a kultúrkritikus Mumford, akinek az első világháború utáni Amerikában szembe kell néznie egy megoldhatatlannak tűnő ellentmondással. Egyfelől alapérték számára a republikánus hagyomány tevékeny és a közélet iránt elkötelezett polgárokból álló közössége, másfelől viszont ez a közösség aktuálisan nem létezik; a valóságos állapot ennek az ideálnak szöges ellentéte. Ám ha ez így van, miképpen lehet megváltoztatni a fennálló viszonyokat? Két megoldás jöhet szóba: vagy a kulturális hagyományban kell olyan még létező szálakat keresni, amelyekből újrászótható a republikánus-organikus közösség szövete, vagy pedig egy elkötelezett elitnek felülről végrehajtott forradalommal kell véghezvinnie a szükséges változásokat. Utóbbinak egy lehetséges variánsa az, amikor ez a változás ugyancsak felülről jön, egy ihletett nemzeti próféta kezdeményezésére.

Az adott helyzetben Mumfordnak a húszas évek elején elkerülhetetlenül szembeülnie kell a marxizmus és az orosz bolsevizmus által képviselt kihívással. Az utópiakönyv 11. fejezetében, az egyoldalú partizánutópiákat tárgyalva, kritizálja Marx koncepcióját. Úgy látja, hogy az adott helyzetben az Owen-féle utópikus szocializmus éppen olyan irreális, mint a Marx-féle realisztikus szocializmus; sőt míg az előbbi részben valósággá tudott változni a szövetkezeti mozgalom révén, addig a proletariátus diktatúrájának nagyon is törekenyek és ingatagok az alapjai.¹⁷ Az erre vonatkozó elképzelések ugyanis nem a fennálló társadalmi rend tartalmát akarják megváltoztatni, hanem csupán az elosztási viszonyokat, ráadásul mivel nincsen szilárd értékrendjük, összeomlanak, amint szembetalálják magukat olyan erőteljes és valóságosan létező utópiákkal, mint a koksztvárosé és a nemesi kúriáé.

A lokális zöld utópiák hálózata mint lehetséges megoldás

■ Van-e harmadik lehetőség, valamiféle tertium datur a romantikus menekülési utópiák és az egyoldalú rekonstrukciós utópiák között? Ez a témája az utópiakönyv utolsó fejezetének. A legfőbb ideje – mondja Mumford –, hogy kapcsolatba hozzuk az utópikus idolumokat a létező valósággal. Ugyanis a valóságban most működő idolumok a dezintegráció állapotában vannak, s az ezeken alapuló intézmények működésképtelenné válnak. A modern ember mentális világa hamarosan olyan lesz, mint a minden használható bútorától megfosztott, elhagyatott, üres ház. Életünk szövetének újraszövéséhez új mintázatra van tehát szükségünk. Nem a jó élet megvalósítását célul kitűző eutópia és a létező rossz és eltorzult valóság között kell immáron választanunk, hanem eutópia és a semmi között. A múltban már számos civilizáció omlott össze, mert szem elől tévesztették a jó élet eszméjét, s a modern civilizációt csak az eutópia felépítésére irányuló eltökélt szándék térítheti el erről a végzetes útról. Ehhez azonban nem egy nagy és absztrakt utópiára van szükség, amely egy elvont, nem létező és homogénnek vélt emberiséget akar megváltani, hanem sok kicsi lokálisra: „A mi eutópiáink lakói meghitt viszonyban lesznek helyi környezetükkel és annak erőforrásaival, birtokában lesznek a történelmi folyamatosság azon érzésének, amely Megapolis papírvilágának lakóiból, akik környezetükkel főleg az újságon és a nyomtatott könyvön keresztül lépnek kapcsolatba, teljességgel kiveszett.”¹⁸

Mumford úgy érzi, hogy a lokális ökológiai utópiák hálózatának koncepciója meg tudja oldani a civilizációs pályakorrekció problémáját is. Ezek a fogyasztói társadalom térsztájában képesek lehetnek az új társadalom kovászaként működni. Miért is ne? Vajon a kocszváros nem lokális helyi kezdeményezésként indult? Miért ne történhetne ez meg újra? Az utópiakönyv zárógondolata a – teoretikusan nem igazán megalapozott – remény hangján szól: „Az eutópisták fő teendőjét Voltaire foglalta össze a *Candide*-ot lezáró figyelmeztetésben: műveljük a kertünket! Az eutópista fő célja a saját, s a legkevésbé sem egy másik személy környezetének a művelése, és még kevésbé annak kizsákmányolása. Ilyenformán Eutópiánk lehet nagy vagy kicsi, lehet egy falu, de magában foglalhat egy egész régiót is. Egy kicsiny kovász is képes arra, hogy megkelessze az egész kenyeret; és ha az eutópikus élet meggyökeresedik valamely konkrét helyen, éppoly könnyedén behálózhat egy egész kontinenst, ahogyan a kocszváros megsokszorozta magát a nyugati világban.”¹⁹

■ JEGYZETEK

1. Lewis Mumford: *A város a történelemben*. (Ford. Félix Pál) Gondolat, Bp., 1985.
2. *Uő: A gép mítosza*. Válogatott tanulmányok. Európa Könyvkiadó, Bp., 1986.
3. Erre vonatkozóan lásd Casey Nelson Blake: *Beloved Community. The Cultural Criticism of Randolph Bourne, Van Wyck Brooks, Waldo Frank and Lewis Mumford*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1990.
4. Herbert L. Sussmann: *Victorians and the Machine. The Literary Response to Technology*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1968.
5. Önéletrajzi kötetei: Lewis Mumford: *Sketches from Life. The Early Years*. Dial Press, New York, 1982, illetve *Uő: My Works and Days: A Personal Chronicle*. Harcourt Brace Jovanovich, New York – London, 1978; róla szóló biográfia: D. L. Miller: *Lewis Mumford. A Life*. Weidenfeld & Nicholson, New York, 1989.
6. Lewis Mumford: *Technics and Civilization*. George Routledge & Sons, Ltd., London, 1934.
7. Az újkorban fölemelkedő hatalmi-technológiai természetét egyik kései könyvében fejti ki: *Uő: The Myth of the Machine. The Pentagon of Power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1970.
8. *Uő: The Story of Utopias*. George G. Harrap & Co. Ltd., London–Calcutta–Sydney, 1923. 15.

9. Kiadták levelezésüket: Frank G. Novak Jr. (ed.): *Lewis Mumford and Patrick Geddes: The Correspondence*. Routledge, London & New York, 1995.
10. Lewis Mumford: *The Story of Utopias*. 195.
11. Uo. 196.
12. „A kvázi-békés korszak dologtalan úriembere tehát nemcsak a létfenntartás és a fizikai hatékonyság által megkívánt mértéken felül fogyasztja az élet által rendelkezésére bocsátott javakat, hanem fogyasztása specializálódik az elfogyasztott javak tekintetében is. Szabadon fogyaszt és mindenből a legjobbat, akár ételről, italról, narkotikumokról, védelemről, szolgálatokról, díszekről, ruházatról, fegyverekről, akár harci öltözékekről, szórakozásokról, amulettekről, bálványokról és istenségekről legyen szó. A fogyasztási cikkek fokozatos tökéletesedésének folyamatában az újtást motiváló elv és az újtás közvetlen célja kétségtelenül az, hogy a tökéletesebb és kidolgozottabb termékek hatékonyabban szolgálják a kényelmet és jólétet. Fogyasztásuknak azonban nem ez az egyetlen célja. Jelen van a tiszteltreméltóság kánonja, s ez megragadja azokat az újtásokat, amelyek a tiszteltreméltóság mércéje szerint alkalmasak a fennmaradásra. Mivel e kiválóbb javak fogyasztása a gazdagság bizonyítéka, e fogyasztás tiszteltreméltóvá válik; s megfordítva, nem kellő mennyiségben és minőségben történő fogyasztásuk az alacsonyabbrendűség és a bűn jele lesz.” Thorstein Veblen: *A dologtalan osztály elmélete. Válogatás Veblen műveiből*. (Ford. Berényi Gábor) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1975. 88. Ugyanakkor Veblen ugyancsak kiemeli a hivalkodó fogyasztás civilizatorikus szerepét: „Ahhoz a követelményhez, hogy az úriembernek szabadon és a megfelelő javakat kell fogyasztania, szorosan kapcsolódik az a másik követelmény, hogy ismernie kell elfogyasztásuk módját is. Így jön létre a jómodor, mint arra az előző fejezetben rámutattunk. A jólnevelt életmód és a jó modor a hivalkodó dologtalanság és a hivalkodó fogyasztás normáihoz való alkalmazkodást jelenti.” Uo. 89.
13. Lewis Mumford: *The Story of Utopias*. 209.
14. Uo. 222–224.
15. Uo. 226–227.
16. Uo., 229–230.
17. Uo. 242–243.
18. Uo. 305.
19. Uo. 307.

